

УДК 82.09 «19»

Хамедова О.А., Новикова Ю.М.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ТВОРАХ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА: ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ

Стаття продовжує студії, присвячені дослідженню творчості Б. Антоненка-Давидовича, зокрема рецептивної стратегії письменника в автобіографічних творах в аспекті художнього засвоєння поезії Т. Шевченка. Основну увагу приділено визначенню впливу особистості й поезії Тараса Шевченка на долю і творчість Б. Антоненка-Давидовича.

Ключові слова: автобіографічні твори, рецептивна стратегія, поетична творчість, народна мова, авторська концепція.

Хамедова О. А., Новикова Ю. Н. Тарас Шевченко в произведениях Б. Антоненко-Давидовича: особенности рецептивной стратегии. Статья продолжает студии, посвященные исследованию творчества Б. Антоненко-Давидовича, в частности рецептивной стратегии автора в автобиографических произведениях в аспекте художественного усвоения поэзии Т. Шевченко. Основное внимание уделено определению влияния личности и поэзии Тараса Шевченко на судьбу и творчество Б. Антоненко-Давидовича.

Ключевые слова: автобиографические произведения, рецептивная стратегия, поэтическое творчество, народный язык, авторская концепция.

Khamedova O. A., Novykova Y. M. Taras Shevchenko in B. Antonenko-Davydovich's works: receptive strategy peculiarities. The paper is devoted to the research of the B. Antonenko-Davydovich's works in the aspect of author – recipient. The writer interpreted the poetry of Shevchenko in his works. The influence of Shevchenko's personality and poetry on B. Antonenko-Davydovich's destiny and creation is determined.

Keywords: autobiographic works, receptive strategy, poetry, national language, author's concept.

Б. Антоненко-Давидович – видатний письменник, учасник національно-визвольних змагань 1917–1919 років, активний діяч національно-культурного Відродження, багаторічний в'язень сталінських таборів, ідейний натхненник українського «дисидентського» руху, який переслідувався радянською владою з ідеологічних міркувань. Питання взаємозумовленості біографічної та творчої сутностей митця залишається одним із важливих аспектів вивчення категорії автора у сучасному літературознавстві. Н. Шляхова відзначила, що в сучасних літературознавчих працях «особистість і творча індивідуальність письменника перебуває на чільному місці як активна креативна тексто-

породжуюча сила» [13, 72]. Дослідники наголошують на необхідності врахування особистості й долі автора для розуміння його творчості.

Художнє самовиявлення стало нагальною потребою митця-свідка, учасника трагічних суспільно-політичних катаклізмів, тому «персональна», «особистісна» тематика домінувала у його творчості.

Серед актуальних завдань сучасних літературознавців – неупереджене дослідження автобіографічних творів письменника. Важливий аспект цієї проблеми – рецепція особистості й поезії Тараса Шевченка у творах Б. Антоненка-Давидовича, а також інтерпретація витоків мовностильових особливостей їх творів. Мета статті – виявити рецептивну стратегію Б. Антоненка-Давидовича в автобіографічних творах в аспекті художнього засвоєння поезії Т. Шевченка.

Долі Тараса Шевченка і Бориса Антоненка-Давидовича багато в чому схожі: митці були активними діячами національно-культурного Відродження, переслідувалися владою, і зрештою, стали багаторічними політичними в'язнями. Б. Антоненко-Давидович, двадцять п'ять років перебуваючи у сталінських таборах, міг би сказати словами Т. Шевченка: «Караюсь, мучуся... але не каюсь!» [12, 401]. Він не зрікся своїх переконань, як свого часу і поет, тому, повернувшись на Батьківщину, продовжував свою діяльність для визволення рідного народу. Безперечно, автор відчував духовну спорідненість із великим класиком. Тому не випадково до художньої тканини творів Б. Антоненка-Давидовича майстерно вплетені цитати з творів Т. Шевченка, а самого Кобзаря автор неодноразово згадує у своїх художніх і художньо-документальних творах. Як слушно зауважує С. Жигун, «інкрустуючи у текст ... цитати, автор вдається до так званої реконструктивної інтертекстуальності, реєструючи спільність свого і Шевченкового тексту. Крім того, ці цитати залучаються у текст переважно без атрибування, утворюючи своєрідний код для своєї аудиторії і свого контексту» [8, 177].

Б. Антоненко-Давидович осмислював пережите, не раз повертався у своє дитинство, щоб зрозуміти самого себе, засвоїти ті «уроки», які дали йому рідні. Оповідання «Бабині казки» (1964), що має підзаголовок «З дитячих вражень», відзначається ескізністю і фрагментарністю, що загалом характерно для спогадів. У цьому оповіданні автор осмислює ті події раннього дитинства, які вплинули на формування його характеру і світогляду. Бабуся Бориска в дитинстві співала хлопчику «Заповіт» Т. Шевченка, хоча й без першої й останньої строфи: «Хтозна, чи вона не хотіла, чи просто не знала середини «Заповіту»,

як, можливо, через малописьменність свою, не знала й автора його, а тільки ні про Тараса Шевченка, ні про його заклик: «Кайдани порвіть і вражою злою кров'ю волю окропіте!» вона й словом ніколи не обмовилася» [2, 583]. Автор згадує слова Шевченка-революціонера, які закликали до боротьби за щастя рідного народу. Проте відавторський наратор відзначив, що «Заповіт», як і українські казки, легенди, почуті від бабусі, вплинули на вразливого й допитливого Бориска, допомогли дитині, яка була «перекотиполем», відчутти кривий зв'язок із рідною землею. Отже, дитячі враження, спогади письменника, покладені в основу оповідання, піддалися обробці й художній трансформації відповідно до авторської концепції: показати першоджерела морально-етичних принципів, які визначатимуть подальше життя людини.

В автобіографічному нарисі «Про самого себе» навіть своє народження відавторський наратор зображує в контексті української історії ХІХ століття, позначеної творчою діяльністю Т. Шевченка і Валувеським циркуляром. Б. Антоненко-Давидович наголошує, Шевченкове слово «будило з летаргії мій край» [2, 589]. Як бачимо, автор сприймає поезію Шевченка насамперед як чинник пробудження національної свідомості українців. Діяльність великого поета він називає визначальною подією української культури ХІХ століття.

Рецептивна стратегія Б. Антоненка-Давидовича чіткіше окреслюється в автобіографічній повісті «Удосвіта», першій частині задуманої тетралогії «Що коштує чорний хліб», над якою автор розпочав працювати у 1970-і роки. Повість «Удосвіта» – це історія формування письменника як особистості, громадянина і митця. На думку К. Дуба, автор у ролі автобіографа прагне перечитувати книгу своєї долі, вимірюючи її екзистенціаліями буття [7, 15].

У повісті, що має підзаголовок «Спогади з дитячих літ», розповідається про дитячі та гімназійні роки героя. Автобіографічний твір за своєю композицією традиційний, адже будується за хронологічним принципом. Філософсько-символічною назвою – «Удосвіта» – підкреслюється асоціативний зв'язок образу світанку з дитинством людини. За формою повість – це монолог персоніфікованого, але не названого оповідача (*alter ego* самого автора), що згадує події, учасником яких він був. Він намагається відшукати й зрозуміти витoki любові до Батьківщини, що надавала сенс його життю.

Родинні перипетії відтворюються на тлі історичних подій початку ХХ століття: російсько-японської війни, революції 1905 року, Першої світової війни. Проте ці історичні події зображені ескізно:

про них згадують принагідно персонажі твору, коли вони безпосередньо впливають на їхню долю.

Сучасники, зокрема Є. Михайлюк, дорікали автору за надмірність біографічних деталей. Проте, на нашу думку, автор акцентував увагу на тих подіях дитинства, які виявилися визначальними у формуванні його світогляду.

Світоглядне становлення юнака-гімназиста відбувалося в умовах революції, коли все українське сприймалося як «антицарське, антибюрократичне, передове» [2, 509]. Важливою подією свого життя Б. Антоненко-Давидович вважає прочитання нецензурованого «Кобзаря» Т. Шевченка. Відавторський наратор детально розповідає про те, що знайомий Бориса, бойовий офіцер, під час Першої світової війни приїхав із фронту і привіз галицьке видання «Кобзаря». Слід зауважити, що юний Б. Давидів (колишнє русифіковане прізвище Б. Антоненка-Давидовича), вже був обізнаний із творчістю поета. Відавторський оповідач відзначив величезну популярність поезії Т. Шевченка серед простого народу. Цьому сприяли книжки-«метелики», які поширювалися в провінційній Охтирці інтелігентами-«українофілами».

Промовисті свідчення цього зафіксовані й в автобіографічному оповіданні «Слово матері», епіграф до якого – «Якби ви знали, паничі...» [2, 190]. Автор підкреслює, що прості люди знали майже весь «Кобзар» напам'ять. Про типовість цього факту свідчить те, що «Кобзар» Т. Шевченка був настільною книгою у сільського коваля: «Чи йому тяжко стане на душі, чи невдача яка, чи просто в неділю на дозвіллі – розгорне він, бувало, свого «Кобзаря» і завжди знайде там і розвагу, й раду, й підтримку» [2, 191]. На прикладі сільського коваля Б. Антоненко-Давидович показав вплив Шевченкового слова на свідомість селян, адже «з «Кобзаря» почерпнув коваль свій суспільний ідеал, і Шевченкове слово спонукало його віддати свого сина вчитися» [8, 177].

Романтичного, запального юнака приваблював «не автор ідилічного «садка вишневого»..., а бунтар, непримиренний ворог усякого насильства й кривди, полум'яний пророк свого народу, що передрік його майбутнє» [2, 510]. Пророчі візії поета («І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син і буде мати, / І будуть люде на землі») імпонували самому героєві, який мріяв про щасливе майбутнє рідного народу. Вилучені революційні поезії Т. Шевченка стали для молодого Бориса «несподіваним відкриттям, коли я знайшов собі не тільки ідеал, який світив мені далі на всіх етапах життя, а водночас і

знайшов самого себе» [2, с. 508]. Автор згадує вірші «Стоїть в селі Суботові», «Заповіт», «Я не нездужаю, нівроку...» в контексті сучасних йому політичних подій.

Письменник певним чином дистанціюється від свого героя і неупереджено оцінює свої вчинки в юності. Тому й дещо іронічно відзначає «молодечий запал» свого героя: «Мені кортіло заманіфестувати десь свою відданість Шевченкові та його ідеям» [2, с. 510]. На уроці словесності він сміливо заявляє вчителю, вірному прислужнику російського царизму, про те, що Гоголь мав би писати свої твори рідною мовою, як це робив його сучасник, Т. Шевченко. Юнака-патріота допитував директор гімназії про те, де він набрався таких «шкідливих і небезпечних» ідей. Керівництво гімназії погрожувало гімназистові, що «перед ним зачиняться двері не тільки охтирської гімназії, але всіх середніх навчальних закладів Російської імперії» [2, с. 514].

Цьому епізоду автор приділив значну увагу в автобіографічній повісті, оскільки він став визначальним у формуванні світогляду майбутнього письменника, який офірував власне життя задля визволення України.

У свідомості героя моральний принцип дитячих років – «роду й землі триматися» – поєднується з ідеєю національно-визвольної боротьби, втіленої у творах Т. Шевченка. Свої переконання він реалізує у вчинках: організовує в Охтирці загальноміські збори учнів-українців. Хоча повість не закінчена, проте віднайдені її частини підтверджують, що автобіографічний герой зазнає світоглядної еволюції. У дитинстві він ще невиразно відчуває свою причетність до національного світу, а в гімназійні роки стає свідомим захисником національної ідеї, яку віднайшов у творах Т. Шевченка.

Окремо слід звернути увагу на особливості мови творів Б. Антоненка-Давидовича – істинного поціновувача й тонкого знавця української мови, автора ґрунтовної наукової праці зі стилістики «Як ми говоримо» [3]. Вивчення Б. Антоненка-Давидовича як мовної особистості розпочалося наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. Цю тему досліджували О. Божко [4], О. Божук [5], Г. Вишнеvsька [6], Н. Карікова [9], Л. Касян [10] та ін. учені.

Н. М. Карікова так пояснює джерела невичерпного мовного багатства й витонченості стилю митця: «Показово, що при визначенні нормативності тих чи тих форм Б. Антоненко-Давидович, окрім естетичного критерію, послуговувався іще критерієм *поширеності мовного явища у творах письменників-класиків*, а також критерієм *народної мови*, або

етнографічним критерієм». На підтвердження цієї тези дослідниця цитує Б. Антоненка-Давидовича: «Спробуймо пошукати відповіді в нашій класиці та мовній народній практиці» [1, 121], «Наведемо приклади з класики й народної мови ...» [1, 107], «В живій народній мові й класичних зразках ...» [1, 114] та ін. Уживаючи слово «класика», Б. Антоненко-Давидович мав на увазі мову таких відомих письменників, як І. Котляревський, Т. Шевченко, Леся Українка, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Ганна Барвінок, Ю. Федькович та ін. [9].

Мовностильові особливості творчості Б. Антоненка-Давидовича визначив його нерозривний зв'язок з народним життям, так само і «поезія Шевченка, починаючи з ранньої, була співзвучна з народною. Старанно вивчаючи народне життя, його поетичну творчість, поет насичував свою поезію думками і сподіваннями знедоленого, але нескореного народу» [11, 73].

Творчість Т. Шевченка стала зразком для створення нового естетичного й мовного зразка, який становлять твори Б. Антоненка-Давидовича. Мовні символи, що домінують у його творах, дають уявлення про глибоку народність художньої свідомості автора. Використовуючи потенційні семантичні можливості українських символів, Б. Антоненко-Давидович створює такі метафори: «товкти слова», «морочитися над синусами», «плавати на хвилях слави», «намацувати ідеї», «наламатися у панських покоях», «видертися в науку», «накидати личину дурника», «наводити пеню», порівняння: «коси ... затуляли золотим серпанком скроні», «спрагло, як риба на березі», «гарні, мов різьблені, пальці», «звела вгору, як на молитві, очі», активно використовує сталі звороти: «не ламати шапки», «з'їсти облизня», «пуститися світ за очі», «під тином умерти», «передати куті меду», «ступити на похилу площину», «стояти на сторожі», «хвосту волам крутити», «зав'язати світ», «пошитись у дурні», «подавати рушники», «бути першим учнем», «нічого за душею не мати» та ін. Синтагматика епітетних конструкцій реалізується в таких лексичних одиницях: «гучна слава», «невблаганна смерть», «страшна втрата», «страшна влада», «різьблені пальці», «тендітні вуха», «байдуже небо», «топтаний народ», зокрема в фольклорних: «ясне чоло», «гіркі сльози» тощо.

Лінгвостилістичний метод інтерпретації дає змогу порівняти стилістику творів Т. Шевченка і Б. Антоненка-Давидовича, що має спільні витoki – передовсім живиться народною українською мовою.

Отже, автор у своїх автобіографічних творах переосмислює поезію Т. Шевченка відповідно до свого художнього задуму: показати пробудження національної свідомості свого героя, співвіднести його «хімерну» долю із долею власного народу. Поет у сприйнятті автора постає амбівалентним: це і лірик, співець краси України, і «бунтівничий Тарас», борець, пророк [7, 191]. Показово, що своє творче кредо Б. Антоненко-Давидович сформулював словами Т. Шевченка: «Ми не лукавили з тобою, / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою...» [7, 598].

Рецептивна стратегія автора передбачає засвоєння творчості Т. Шевченка задля утвердження національної ідеї, втіленої в автобіографічних творах Б. Антоненка-Давидовича. Б. Антоненку-Давидовичу як людині «шевченківського типу» імпонували насамперед революційні мотиви творчості Т. Шевченка. Він активно цитує поезію Т. Шевченка, передовсім у пам'яті реципієнта актуалізуються ті твори, в яких ідеться про майбутнє визволення українського народу.

Нерозривний зв'язок із народним життям і Т. Шевченка, і Б. Антоненка-Давидовича став підґрунтям для формування основних мовностильових особливостей творчості митців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. На сторожі слова. Замітки про мову творів молодих прозаїків / Б. Антоненко-Давидович // Про що і як. В літературі й коло літератури. – К. : Рад. письменник, 1962. – С. 98-127.
2. Антоненко-Давидович Б. Твори : в 2 т. / [упорядн. Бойко Л. С. ; гол. ред. Жулинський М. Г. та ін.] – К. : Наук. думка, 1999–. – Т.2 : Сибірські новели. Оповідання. Публіцистика. Спогади. Листування. – 1999. – 652 с.
3. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. – К. : Рад. письменник, 1970. – 253 с.
4. Божко О. Лексико-семантичне поле «людина» в мові прозових творів Б. Антоненка-Давидовича / О. Божко // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ, 2006. – № 4(10). – С. 243-250.
5. Божук О. Епітет український у прозі Б. Антоненка-Давидовича 20-30-х років ХХ століття / О. Божко // Культура слова. – 2002. – Вип. 61. – С. 24-27.
6. Вишневська Г. Питання української мови у творчій спадщині Б. Антоненка-Давидовича / Г. Вишневська // Українська мова в процесі національно-культурного відродження України : зб. наук. праць. – К., 1993. – С. 28-30.
7. Дуб К. Автобіографічний синерген / К. Дуб // Слово і час. – 2001. – № 4. – С. 15-23.
8. Жигун С. Тарас Шевченко у творчості Бориса Антоненка-Давидовича / С. Жигун // Шевченкознавчі студії : зб. наук. праць / Київський нац. ун-т

ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – Вип. 13. – С. 174-180.

9. Карікова Н. М. «Останній могокан з періоду розстріляного відродження» : Б. Антоненко-Давидович як борець за культуру української мови / Н. М. Карікова // Український смисл : зб. наук. праць / М-во освіти і науки, молоді та спорту України ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2012. – № 1. – С. 24-41.
10. Касян Л. Мовна особистість Бориса Антоненка-Давидовича в українознавчому вимірі / Л. Касян // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 196-200.
11. Коломієць В. Художня трансформація фольклорних мотивів у ранній романтичній творчості Тараса Шевченка / В. Коломієць, О. Іванова // Шевченкознавчі студії : зб. наук. праць / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – Вип. 13. – С. 64-73.
12. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – Харків : Видавничий дім «Школа», 2005. – 688 с.
13. Шляхова Н. М. Теорії автора в сучасному літературознавстві // Автор і авторство у словесній творчості : зб. наук. праць / [відп. ред. Н. М. Шляхова]. – Одеса : Поліграф, 2007. – С. 57-77.